

ANIS

Til forsvar for kristendommen Tidlige kristne apologeter

Redigeret af Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og Jörg Ulrich

TIL FORSVAR FOR KRISTENDOMMEN

Antikken og Kristendommen 1

Under redaktion af:

Per Bilde

Anders-Christian Jacobsen (ansvarshavende)

Nils Arne Pedersen

Anders Klostergaard Petersen

Aage Pilgaard

Tidligere er udkommet i serien:

Perspektiver på Origenes' Contra Celsum (2004)

Apologetik i Det Nye Testamente (2005)

TIL FORSVAR FOR KRISTENDOMMEN

Tidlige kristne apologeter

Redigeret af Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen
og Jörg Ulrich

Forlaget ANIS
København 2006

Til forsvar for kristendommen. Tidlige kristne apologeter
Redaktion: Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og
Jörg Ulrich

© Forfatterne og Forlaget ANIS, 2006

Bogen er sat med Garamond på Religionspædagogisk
Center og trykt hos Specialtrykkeriet

ISBN-10: 87 7457 419-1

ISBN-13: 978-87-7457-419-4

Omslag: Mindgame

Udgivet med støtte fra Aarhus Universitets Forskningsfond

Forlaget ANIS
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

Forord

Skriftserien, *Antikken og Kristendommen*, udkommer i samarbejde mellem forskerseminaret, *Antikken og Kristendommen*, på *Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet*, og *Forlaget Anis*. Formålet med serien er at præsentere forskning i den antikke kristendom i dens historiske, filosofiske og religiøse kontekst både for kollegaer og et alment interesseret publikum i Norden. Sideløbende udkommer en engelsksproget serie på det tyske forlag, *Peter Lang Verlag*.

Det aktuelle tredje bind præsenterer nogle af frugterne af fakultetets fireårige satsningsområde (2003-2007), *Jøder, Kristne og Hedninge i Antikken – Kritik og Apologetik*. I dette projektet undersøges udvekslingen af synspunkter mellem forskellige religiøse og kulturelle grupperinger i antikken. Denne udveksling bestod dels af skarp kritik og indædt forsvar og dels af bevidst og ubevidst udveksling og overtagelse af synspunkter fra andre grupperinger. Centralt i denne udveksling mellem kristne på den ene side og hedninger og i mindre grad jøder på den anden stod de såkaldte apologetiske forfatterskaber fra 2. og begyndelsen af 3. århundrede, som præsenteres og analyseres i denne antologi. Bindet indeholder 12 artikler fordelt på fire dele.

Del I: Introduktion

I del I giver Jörg Ulrich en introduktion til begreberne apologi og apologetik i antikken, en oversigt over de tidlige kristne apologter og deres forfatterskaber og en præsentation af hovedlinierne i deres tænkning og argumentationsformer. Jörg Ulrich peger på de kristnes usikre retsstilling, den samtidige religiøse mangfoldighed og den samtidige filosofiske debat og polemik som nogle af de væsentlige forudsætninger for den kristne apologetiske lit-

teraturs opståen. Jörg Ulrich gør rede for at eftertiden (navnlig i den protestantiske del af Europa) ofte har bedømt apologeterne ret negativt. Dels fordi deres skrifter er blevet betragtet som teologisk uinteressante, fordi de kun i ringe grad behandler teologiske kernespørgsmål, og dels fordi hele deres projekt, forsvar for kristendommen på omverdenens præmisser, er blevet betragtet som illegitimt. Jörg Ulrich argumenterer for, at den fornyede forskningsinteresse for apologeterne, som det aktuelle forskningsprojekt på Aarhus Universitet repræsenterer, også bør resultere i en besindelse på, at nogle af de problemstillinger som apologeterne behandlede, har teologisk og samfundsmæssig relevans i dag hvor kirken i Europa atter, som på apologeternes tid, befinder sig i religiøst og kulturelt pluralistiske samfund.

Del II: De tidlige kristne apologeter

Del II er bindets hoveddel og består af ni artikler som hver omhandler et af de tidlige kristne apologetiske forfatterskaber. Artiklernes rækkefølge er disponeret efter en omtrentlig kronologi.

I den første artikel analyserer Nils Arne Pedersen den ældste overleverede kristne apologi af Aristides. Med analysen af denne lille apologi rettet til kejseren viser Nils Arne Pedersen at kristen apologetik fra begyndelsen søgte at missionere for kristendommen og altså ikke kun defensivt at forsvare den. De kristnes livsførelse og gudsyndelse sammenlignes med grækernes, barbarernes og jødernes. Billedet af jødernes livsførelse og gudsyndelse er relativt positivt, men de kristne fremstilles som overlegne på alle punkter. Apologien har en kompliceret overleveringshistorie, og den har direkte og indirekte haft indflydelse på senere antik og middelalderlig litteratur i egne så fjernt fra hinanden som Indien og Norden. Nils Arne Pedersen gør klart rede for disse fascinerende spor fra fortid til nutid.

I den anden artikel analyserer Jörg Ulrich de bevarede dele af Justin Martyrs apologetiske forfatterskab, som omfatter to apologier og en filosofisk dialog. Derudover forfattede Justin andre apologetiske skrifter herunder en *Tale til grækerne*, som ikke er bevaret. Justin betegnes som den væsentligste

af de tidlige græske apologter og Jörg Ulrich formår overbevisende at redegøre for og fastholde et blik for det originale i Justins tænkning, hans teologi, kristologi og etik samtidig med at han indplacerer ham i en kontemporær filosofisk og teologisk kontekst. Justins skrifter vidner nemlig både direkte og indirekte om, at Justin før sin omvendelse til kristendommen havde modtaget en filosofisk uddannelse – en uddannelse, som Jörg Ulrich redegør for, at Justin bruger aktivt i sine skrifter.

Apologeten Tatian var elev af Justin og ligesom sin læremester forfattede han en *Tale til grækerne* – et apologetisk skrift med missionerende sigte adresseret til en hedensk offentlighed. Tatians skrift er således det tidligste eksempel på denne type apologetiske skrift, vi har bevaret. Skriftet analyseres af René Falkenberg, som konkluderer, at Tatian tydeligvis havde stor religiøs og filosofisk erfaring, samt at han derfor formåede at præsentere kristendommen ved hjælp af argumenter og begreber, der ikke var fremmede for dannede udenforstående. Derudover diskuterer René Falkenberg Tatians person og personlighed, som han karakteriserer som stejl. René Falkenberg foreslår, at denne stejlhed kan have været medvirkende årsag til, at Tatian i sam- og eftertid i vest bl.a. af Irenæus blev kendt og fordømt som kætter.

Med den fjerde artikel af Anders-Christian Jacobsen vender vi tilbage til en apologi adresseret til en kejser. Imidlertid bør vi med denne overfladiske litterære lighed med Aristides og Justins apologier ikke overse, at Athenagoras med sin apologi, som Anders-Christian Jacobsen gør rede for, valgte en mere ambitiøs litterær form end sine forgængere – en form, der måske kunne afspejle en stigende kristen selvbevidsthed. Anders-Christian Jacobsen rejser to spørgsmål, der er omdiskuteret i forskningen om Athenagoras. For det første om Athenagoras havde et dybere eller kun et overfladisk kendskab til filosofi. For det andet om skriftet vitterligt blev sendt til kejseren eller om adressaten var en ren litterær konvention. Anders-Christian Jacobsen konkluderer, at Athenagoras havde et dybere kendskab til dele af Platons filosofi og var fortrolig med sin egen samtids middelplatonisme. Med hensyn til adressaten argumenterer Anders-Christian Jacobsen for at skriftet rent faktisk var henvendt til kejseren, men at Athenagoras samtidig havde andre læsere i tankerne, som han ønskede at påvirke.

Theofilus' tre bøger *Til Autolykus* er de første eksempler på apologetiske skrifter adresseret til en hedensk bekendt. Lukas' skrifter dedikeret til apologetens navnebror, Theofilus har påviseligt været kendt af apologeten, som derfor har set sig selv i en tradition. Jakob Engberg argumenterer for at bøgerne var missionerende i forhold til læseren, adressaten Theofilus samt andre ikke-kristne; men han foreslår desuden, at kristne heri har kunnet finde argumenter de kunne anvende i deres samtaler med udenforstående. Andre har argumenteret for, at de tre bøger er blevet til på baggrund af eksisterende kateketisk materiale, ud fra denne tese hævder Jakob Engberg, at nyomvendte kan have brugt bøgerne. I forhold til såvel adressat, som andre intenderede og faktiske læsere refererer Theofilus aktivt til sin egen omvendelse. Der argumenteres for, at Theofilus bruger disse referencer til at gøre den apologetiske argumentation troværdig, men også til at fremme identifikationen mellem ham selv som forfatter og konvertit på den ene side og læseren på den anden. En ikke-kristen læser skal ved Theofilus' eksempel motiveres til omvendelse, mens en nyomvendte læser ved det samme eksempel skal bekræftes i betydningen af vedkommendes egen omvendelse.

Den sjette artikel omhandler et lille apologetisk skrift stilet til en hedensk bekendt, *Diognet*, af en for os anonym forfatter. I denne artikel gør Anders Klostergaard Petersen rede for skriftets helt særlige overleveringshistorie fra det i år 1436 efter århundreders tilsyneladende glemsel købes på et fiskemarked i Konstaninopel indtil det i år 1870 brænder under det tyske bombardement af Strasbourg. Anders Klostergaard Petersen bringer os nærmere til den anonyme forfatter ved gennem skriftet at påvise hans retoriske skoling og hans og Diognets placering i den græsk-romerske verdens dannede og socialt højere lag. Anders Klostergaard Petersen viser, at forfatteren forsvarede kristne i forhold til en række beskyldninger rækkende fra promiskuøsitet over politisk subversitet til ugudelighed. Et hovedanliggende for artiklen er også en genrebestemmelse af *Diognetbrevet* som en protreptisk tale med missionerende sigte. Anders Klostergaard Petersen introducerer en model for apologetisk litteratur spændende fra apologetik som bevidsthedsform til egentlige apologier og indplacere her *Diognetbrevet* som et apologetisk skrift.

Jesper Hyldahl har skrevet den syvende artikel, som analyserer et af de store oldkirkelige forfatterskaber, Klemens af Alexandrias. Jesper Hyldahl gør rede for, at Klemens sjældent analyseres i sammenhæng med apologeterne, og han diskuterer derfor om Klemens kan betragtes som apologet. Jesper Hyldahl konkluderer at hans skrifter ikke genremæssigt kan bestemmes som apologier. Skrifterne indeholder en lang række traditionelle apologetiske motiver, men Jesper Hyldahl argumenterer alligevel for, at Klemens hovedsigte adskilte sig fra de klassiske apologeters: Snarere end at forsvare kristendommen mod omverdenens beskyldninger ønskede han at demonstrere, at græsk dannelse og filosofi havde værdi, idet den kunne føre et menneske mod Kristus. På trods af denne forskel i sigte giver Jesper Hyldahl to begrundelser, som afgørende viser, at det er frugtbart at analysere Klemens' værker som apologetiske skrifter i sammenligning med andre apologetiske skrifter. For det første udfolder Klemens et positivt syn på filosofi, som allerede findes hos den klassiske apologet Justin. For det andet har Klemens et missionerende og opbyggeligt formål med sine skrifter – et formål, der svarer til mange af de øvrige apologeters.

I den ottende artikel af Niels Willert møder vi for første gang en apologet, der skrev på latin. Tertullian skrev to klassiske apologier, den ene, *Apologeticum*, adresseret til Romerrigets statholdere, den anden, *Ad Scapulam*, til en statholder i Tertullians egen provins, *Africa*. Derudover forfattede Tertullian flere apologetiske skrifter bl.a. *Ad nationes*. Niels Willert koncentrerer analysen om *Apologeticum*, som han placerer solidt i den historiske kontekst i Nordafrika omkring år 200. Niels Willert viser hvordan Tertullian med apologetiske argumenter hentet fra fornuft, kristen etik og historien tilbageviser de snart velkendte beskyldninger mod kristne: At de skulle være ugudelige, overtroiske, leve i umoral, oprør mod traditioner og autoriteter og undergrave samfundet. Tertullian adskiller sig fra Justin og Klemens ved en radikal afvisning af filosofi. Niels Willert redegør for at denne radikalitet var typisk for Tertullian, og at den var med til at give ham sympati for den ligeledes radikale kristne montanistiske bevægelse.

Den niende og sidste artikel i del II er af Svend Erik Mathiassen og handler om den filosofiske og apologetiske dialog, *Octavius* skrevet af Minucius Fe-

lix. Skriftets hoveddel omfatter en dialog mellem på den ene side en hedensk dialogperson, Caecilius, og på den anden den kristne Octavius. Forfatteren selv, den ligeledes kristne Minucius Felix, er ven af disse to dialogpersoner og optræder som opmand. I indledningen til dialogen forklarer Minucius Felix at han og Octavius i sin tid havde omvendt sig til kristendommen sammen, mens selve dialogen slutter med Caecilius' omvendelse. I den mellem-liggende dialog angriber Caecilius kristendommen med en lang række af de klassiske beskyldninger mod kristne hvorefter Octavius kommer med ligeledes klassiske apologetiske svar og modangreb mod hedensk afgudsdyrkelse og umoral. Svend Erik Mathiassen konkluderer, at Minucius Felix med skriftet har søgt at fremstille kristendommen som den sande og rationelle religion som både er inspireret af Gud og i overensstemmelse med filosofi, og at målgruppen var potentielle konvertitter samt kristne, som i dette skrift kunne finde argumenter til brug i deres egne missionerende samtaler med ikke-kristne relationer.

Til sammen giver de ni artikler i del II et billede af, at tidlig kristen apologetik på den ene side var et særdeles mangfoldigt fænomen. Vi finder skrifter adresseret til kejsere, romerske embedsmænd, navngivne hedenske bekendte og en hedensk offentlighed og vi finder filosofiske dialoger mellem kristne, jødiske og hedenske dialogpersoner. På den anden side fremgår det af de ni artikler, at der på trods af kristendommens og det romerske samfunds udvikling over hundrede år var en betydelig kontinuitet i apologeternes forsvarende og missionerende sigte og i indholdet af deres argumentation. Det er ligeledes påfaldende at mindst otte af de ni apologeter, i lighed med flertallet af deres samtids kristne, var konvertitter. Videre vil man ved læsning af de ni artikler bemærke, at kristologien hos flertallet af apologeterne er mindre udviklet og udfoldet, et forhold, som kan have været med til at gøre apologeternes skrifter mindre inspirerende for eftertidens teologiske debat hvor spørgsmålet om forholdet mellem Faderen og Sønnen netop kom i centrum. Arbejdet med de ni apologeter har endelig for hver af de ni moderne forfattere givet anledning til en diskussion af forholdet mellem de forskellige apologetiske skrifers formelle adressat (kejser, embedsmand, hedensk bekendt eller hedensk offentlighed) og de samme skrifers intenderede og

faktiske læsere. Redaktørerne vil her pege på at den “manglende” udfoldede kristologi hos flere af apologeterne tyder på, at apologeterne faktisk henvendte sig til ikke-kristne læsere som potentielle konvertitter, og derfor gemte vanskeligere spørgsmål til senere.

Del III: Samtidige græsk-romerske forfattere om kristne og kristendom

Del III består af en artikel og et appendiks. I artiklen analyserer Jakob Engberg de relativt få overleverede udsagn om kristne og kristendom af græsk-romerske forfattere fra 2. århundrede. Det påvises, at der i det 2. århundrede var langt flere hedenske forfattere end tidligere antaget, herunder en lang række kejsere og ledende provinsebedsmænd, der skrev om kristendommen. Hensigten med artiklen er at undersøge, om det “forsvar”, apologeterne giver for kristendommen, svarer til faktiske samtidige angreb fremsat af hedenske forfattere. Med det forbehold at de overleverede bedømmelser ikke giver det komplette billede i forhold til alle de udsagn, der er tabt, konkluderes det, at der var nøje overensstemmelse mellem græsk-romerske forfatters kritik og apologeternes forsvar. De angreb, apologeterne forsvarede kristendommen imod, var altså reelle og ikke blot litterære konstruktioner, der skulle give apologeten en “anledning” til at give en positiv fremstilling af sin egen religion.

Del III's appendiks består af danske oversættelser af de i artiklen analyserede passager. Hermed bringes der for første gang på dansk et overblik over de tidligste udsagn af udenforstående grækere og romere om kristendommen, noget som også internationalt er sjældent.

Del IV: Eusebs brug af de tidlige apologter i “Kirkehistorien”

I del IV analyserer Marie Gregers Verdoner, hvordan Euseb opfattede og brugte apologeterne og deres skrifter i *Kirkehistorien*. Hun argumenterer for,

at Euseb som den første kirkehistoriker ikke kun har "oplyst" os om den tidligste kristendoms historie, men også præget den måde, hvorpå eftertiden har opfattet perioden, kirken og forskellige oldkirkelige fænomener. Herunder har Euseb også, som også Jörg Ulrich påpegede i del I, været med til at give eftertiden en forestilling om kristne apologeter og kristne apologetiske skrifter som en gruppe af forfattere og en gruppe af skrifter, der kan adskilles fra andre oldkirkelige forfattere og skrifter.

Marie Gregers Verdoner viser at Euseb omtaler Aristides, Justin, Tatian, Clemens, Theophilus og Tertullian som forsvarere af kristendommen i deres generationer sammen med forfattere hvis værker for os er tabt, nemlig Quadratus, Meliton og Miltiades. I forhold til de værker og forfatterskaber, der analyseres i denne antologi omtaler Euseb hverken *Diognetbrevet*, Athenagoras eller Minucius Felix. Dette skyldes ifølge Marie Gregers Verdoner sandsynligvis, at Euseb ikke kendte disse værker.

Om forfatterne

Jakob Engberg er cand. mag. fra Århus Universitet og ph.d. fra Syddansk Universitet på en afhandling med titlen *Reaktioner på kristendommen i Romerriget. Omvendelse og modstand ca. år 50-250*. Han er ansat som forskningsadjunkt på Det Teologiske Fakultet i Århus under fokusområdet *Religion som normsætter. Kampen om religiøse tekster i antikken* og arbejder med antikke martyrberetninger og apologier. Han har skrevet artikler om forholdet mellem de tidlige kristne og omverdenen herunder Romerrigets kristning og til efteråret udkommer på *Peter Lang Verlag* monografien *Impulsore Chresto. Opposition to Christianity c.50-250 AD*.

René Falkenberg er cand. theol. fra Århus Universitet og sognepræst. Han arbejder med de koptiske tekster fra Nag Hammadi-fundet og disse skrifers reception af Bibelen og samtidens teologi. Sammen med Jesper Hyldahl har han fået udgivet bogen *Grundlaget for erkendelse. Teksterne Eugnostos' brev og Sophia Jesu Christi fra Nag Hammadi-biblioteket og Berlinergnostikeren*, Århus 2003. Sammen med Anders Christian Jacobsen har han redigeret *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, som i 2004 udkom på Anis som bind 1 i serien *Antikken og Kristendommen*.

Jesper Hyldahl er cand. theol og ph.d. på en afhandling med titlen: *Det religiøse sprogs dynamik. Forholdet mellem Guds transendens og menneskets sprog i 2. til 3. århundredes gnostiske og kristne tænkning*. Han er med et forskningsstipendium fra Carlsbergfondet ansat som forskningsadjunkt på Det Teologiske Fakultet i Århus og arbejder med den allegoriske tolkningsmetode i antikken. Han har skrevet flere artikler om gnosticisme og antik sprogfilosofi, og sammen med René Falkenberg har han fået udgivet bogen *Grundlaget for erkendelse. Teksterne Eugnostos' brev og Sophia Jesu Christi fra Nag Hammadi-biblioteket og Berlinergnostikeren*, Århus 2003. I øjeblikket redigerer

han sammen med Kåre Fuglseth og Anders Klostergaard Petersen *Perspektiver på jødisk apologetik*, som til efteråret 2006 udkommer på Anis som bind 4 i serien *Antikken og kristendommen*.

Anders Christian Jacobsen er cand. theol, ph.d. og ansat som lektor i Systematisk Teologi ved Det Teologiske Fakultet i Århus. Han er koordinator på tema 1: *Kampen om religiøse tekster i antikken* under fakultetets fokusområde: *Religion som normsætter*. Han har skrevet mange artikler om patristiske og dogmatiske emner og fået udgivet *Kødets opstandelse. Mennesket og målet hos Irenæus og Origenes*, København 2002. I samarbejde med Ulla Kiel har han udgivet *Irenæus. Mod Kætterne*, København 1999 og i samarbejde med René Falkenberg *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, som i 2004 udkom på Anis som bind 1 i serien *Antikken og Kristendommen*. Sammen med Jörg Ulrich, Halle og David Bragge, Bloomington redigerer han den internationale skriftserie *Early Christianity in the Context of Antiquity*.

Svend-Erik Mathiassen er cand. mag. i latin og religion og ansat som studielektor ved Det Teologiske Fakultet i Århus. Han varetager fakultetets sprogundervisning i latin og underviser derudover i romersk religion, et emne han også tidligere har skrevet om i artikelform. I øjeblikket arbejder han på en oversættelse af det apologetiske skrift *Octavius* af Minucius Felix.

Nils Arne Pedersen er cand. theol. og dr. theol. på disputatsen *Studies in The Sermon on the Great War. Investigations of a Manichaean-Coptic text from the fourth century* og ansat som lektor i kirkehistorie ved Det Teologiske Fakultet i Århus. Han har desuden skrevet monografien *Demonstrative Proof in Defence of God. A Study of Titus of Bostra's "Contra Manichaeos"*, Leiden 2004, samt mange artikler om oldkirkelige emner, manikæisme og egyptisk kirkehistorie. Han er medarbejder ved det internationale editionsprojekt, der udgiver Chester Beatty Bibliotekets manikæisk-koptiske papyri.

Anders Klostergaard Petersen er cand. theol. og ansat som lektor i religionssvidenskab ved Det Teologiske Fakultet i Århus. Han har publiceret en

mængde artikler om teologiske og religionsvidenskabelige emner. Blandt hovedtemaerne kan nævnes *den nyere Paulusforskning* og *religionsteori*. I øjeblikket redigerer han sammen med Jesper Hyldahl *Perspektiver på jødisk apologetik*, som til efteråret udkommer på Anis som bind 4 i serien *Antikken og kristendommen*.

Jörg Ulrich er dr. theol. på afhandlingerne *Die Anfänge der abendländischen Rezeption des Nizänums*, PTS 39, Berlin/New York 1994 og *Euseb von Caesarea und die Juden. Studien zur Rolle der Juden in der Theologie des Eusebius von Caesarea*, PTS 49, Berlin/New York 1999. Jörg Ulrich er professor i kirkehistorie ved Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg og adjungeret professor ved Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet. Jörg Ulrich har foruden de allerede nævnte afhandlinger skrevet flere andre bøger og en lang række artikler især om patristiske emner.

Marie Verdoner er cand.theol fra Aarhus Universitet og ansat som ph.d-stipendiat på Det teologiske Fakultet i Århus ved Afdeling for kirkehistorie og praktisk teologi. Hun er tilknyttet fokusområdet *Religion som normsætter. Kampen om religiøse tekster i antikken* og arbejder med Euseb af Cæsareas *Kirkehistorie* og konstruktionen af den tidlige kristendoms historie. Hun har tidligere udgivet artikler om Prudentius' *Psychomachia* og forholdet mellem romersk og kristen identitet i senantikken.

Niels Willert er cand. theol. og dr. theol. på disputatsen *Den korsfæstede konge. Kristologi og discipelbillede i Markusevangeliets passionsfortælling*, Århus 1997. Niels Willert er lektor ved Blaagaard Seminarium, CVU Storkøbenhavn. Foruden diverse artikler har han udgivet bøgerne *Pilatusbilledet i den antikke jødedom og kristendom*, Århus 1989 og *Tertullian. Forsvarsskrift for de kristne. Oversættelse med indledning og noter*, Århus 1990.

Bibliografi

- Abramowski, L., "Die Erinnerungen der Apostel bei Justin", i: P. Stuhlmacher (red.), *Das Evangelium und die Evangelien*, Tübingen 1983, s. 241-353.
- Adler, A. (red.), *Suidae Lexicon* 1-5, Lipsiae 1928-1938.
- Albinus, L., "The Greek daimon between Mythos and Logos", i: A. Lange / H. Lichtenberger / K.F.D. Römheld (red.), *Die Dämonen. Die Dämonologie der israelitisch-jüdischen und frühchristlichen Literatur im Kontext ihrer Umwelt*, Tübingen 2003, s. 425-447
- Alexander, L., "The Acts of the Apostles as an Apologetic Text" i M. Edwards / M. Goodman / S.R.F. Price (red.), *Apologetics in the Roman Empire*, Oxford 1998.
- Allert, C.D., *Revelation, Truth, Canon and Interpretation. Studies in Justin Martyr's Dialogue with Trypho*, Leiden 2002.
- Altaner, B., Zur Geschichte der Handschriftensammlung Kardinals Johannes von Ragusa, *Historisches Jahrbuch* 47 (1927).
- Andersen, G., *Plinius Caecilius Secundus: Breve. Oversat*, København 1966.
- Andres, F., *Die Engellehre der griechischen Apologeten des zweiten Jahrhunderts und ihr Verhältnis zur griechisch-römischen Dämonologie*, Paderborn 1914.
- Andriessen, D.P., "The Authorship of the Epistula ad Diognetum", *VigChr* 1 (1947), s. 129-136.
- Arnold, G., *Unparteyische Kirchen- und Ketzerhistorie. Vom Anfang des Neuen Testaments bis auff das Jahr Christi 1688*, Frankfurt am Main 1700.
- Asmussen, J.P., "Der Manichäismus als Vermittler literarischen Gutes, Temenos" i: *Studies in Comparative Religion* 2, Helsinki 1966, s. 5-21.
- Axelson, B., *Das Prioritätsproblem Tertullian-Minucius Felix*, Lund 1941.
- Balling, J., U.M. Bidstrup og T. Bramming, *De unge skal se syner. Perperuamartyriet oversat og kommenteret*, Århus 1997.

- Bang, K., *Eusebs Kirkehistorie, oversat*, København 1945.
- Bardy, G., "Apologetik", *RAC* 1 (1950), s. 533-543.
- Barnard, L.W., "The Philosophical and Biblical Background of Athenagoras", i: *Epektasis. Mélanges patristiques offertes au cardinal Jean Daniélou*, red. J. Fontaine og C. Kannengiesser, Paris 1972.
- Barnard, L.W., "Apologetik I. Alte Kirche", *TRE* 3 (1978), s. 371-411.
- Barnes, T.D., "Legislation against the Christians", *Journal of Roman Studies* 58 (1968b), s. 32-50.
- Barnes, T.D., "The Embassy of Athenagoras", *JTS* 26 (1975), s. 111-114.
- Barnes, T.D., "The Editions of Eusebius' Ecclesiastical History", *Greek, Roman and Byzantine Studies* (1980), s. 191-200.
- Barnes, T.D., *Tertullian, A Historical and Literary Study*, Oxford 1971.
- Barth, K., *Der Römerbrief*, Zürich 1978¹².
- Baumstark, A., *Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluß der christlich-palästinensischen Texte*, Bonn 1922.
- Beard, M., J. North og S.R.F. Price, *Religions of Rome, bd. 1: A history*, Cambridge 1998.
- Becker, C., *Tertullians Apologeticum. Werden und Leistung*, München 1954.
- Benko, S., "Pagan Criticism of Christianity during the First two Centuries", *ANRW* II.23.2 (1980), s. 1055-1118.
- Bentivegna, J., "A Christinity without Christ by Theophilus of Antioch", *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* 13 (1975), s. 107-130.
- Bernard, J., *Die apologetische Methode bei Klemens von Alexandrien*, Leipzig 1968.
- Bilde, P., *Diognetbrevet*, i: N. J. Cappelørn / N. Hyldahl / B. Wiberg (red.), *De apostolske fædre i dansk oversættelse med indledninger og noter* (Diognetbrevet), København 1985, s. 223-42.
- Bilde, P., *En religion bliver til: En undersøgelse af kristendommens forudsætninger og tilblivelse indtil år 110*, København 2001.
- Bobichon, P., *Justin Martyr. Dialogue avec Tryphon. Édition critique, traduction, commentaire*, Fribourg 2003.

- Brakke, D. / A.-C. Jacobsen / J. Ulrich (red.), *Beyond Reception*, 2006.
- Brändle, R., *Die Ethik der „Schrif an Diognet“. Eine Wiederaufnahme paulinischer und johanneischer Theologie am Ausgang der des zweiten Jahrhunderts*, Zürich 1975.
- Brennecke, H.C., “Der Absolutheitsanspruch des Christentums und die religiösen Angebote der Alten Welt”, i J. Mehlhausen (red), *Pluralismus und Identität*, Gütersloh 1995, s. 380-397
- Brodersen, K., *Phlegon von Tralleis: Das Buch der Wunder. Eingeleitet, herausgegeben und übersetzt*, Darmstadt 2002.
- Broek, R. van den / T. Baarda, / J. Mansfeld (red.), *Knowledge of God in the Graeco-Roman World*, Leiden 1988.
- Broek, R. van den, “Eugnostus and Aristides on the ineffable God”, i R. van den Broek / T. Baarda, / J. Mansfeld (red.), *Knowledge of God in the Graeco-Roman World*, Leiden 1988, s. 202-218.
- Brox, N, “Zum Vorwurf des Atheismus gegen die Alte Kirche”, *TrThZ* 75 (1966) s. 244ff.
- Buck, P.L., “Athenagoras’s *Embassy*. A Literary Fiction”, *HTR* 89 (1996), s. 209-226.
- Bugge, S.B., *Athenagoras. Tatian. Brevet til Diognet*. Oversatte, Christiania 1886.
- Bunsen, C.C.J., *Hippolytus und seine Zeit. Anfänge und Aussichten des Christentums und der Menschheit. Erster Band. Die Kritik*, Leipzig 185.
- Buonaiuti, E., *Lettera a Diogneto: testo, traduzione e note*, Rom 1921.
- Cameron, A., “Apologetics in the Roman Empire – A Genre of Intolerance”, i: J.-M. Carrié / R.L. Testa (red.), “*Humana Sapit*” *Études d’Antiquité tardive Offerts à Lellia Cracco Ruggini*, Turnhout 2002, s. 219-227.
- Carriker, A. J., *The Library of Eusebius of Caesarea*. Leiden 2003.
- Chadwick, H., “Justin’s defence of Christianity”, *Studies in Early Christianity* VIII (1993b), s. 23-45 (tidligere publiceret i *Bulletin of the John Rylands Library* 47 (1965)).
- Chadwick, H., *The Early Church*, London 1993a (1967).
- Chandler, W.J., *A comparison of the concept of Logos in the teaching of Justin Martyr and the Gnostics*, Louisville 1991.

- Christ, K., Die Bibliothek Reuchlins in Pforzheim, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 52 (1924).
- Christensen, A.S., *Kristenfølgelserne i Rom indtil år 250*, København 1977.
- Christiansen, E.J. "Apologetiske træk i 1. Petersbrev", i: A. Pilgaard (red.), *Apologetik i Det Nye Testamente*, København 2005.
- Clarke, G.W., *The Octavius of Marcus Minucius Felix*, New York (1949).
- Clayton, F.W., "Tacitus and Nero's persecutions of the Christians", *Classical Quarterly* 41 (1947), s. 81-85.
- Contreras, C.A., "Christian Views of Paganism", *ANRWII* 23/2 (1980), s. 974-1022.
- Curry, C., "The Theogony of Theophilus", *Vigiliae Christianae* 42 (1988), s. 318-326.
- Dawson, D., *Allegorical Readers and Cultural Revision in Ancient Alexandria*, Oxford 1992.
- Dillon, J., *Alcinous. The Handbook of Platonism, Translated with an Introduction and Commentary*, Oxford, 1993.
- Doergens, "Eusebius von Cäsarea, der Vater der Kirchengeschichte", *Theologie und Seelsorge. Werkheft für den katholischen Klerus* (1937), s. 446-448.
- Doherty, E., *The Jesus Puzzle: did Christianity begin with a mythical Christ*, Ottawa 1999.
- Edwards M. / M. Goodman / S.R.F. Price (red.), *Apologetics in the Roman Empire. Pagans, Jews and Christians*, Oxford 1999
- Edwards, M., M. Goodman og S.R.F. Price, "Introduction: Apologetics in the Roman World", i: M. Edwards / M. Goodman / S.R.F. Price (red.), *Apologetics in the Roman Empire*, Oxford 1999, s. 1-13.
- Eltester, W., "Das Mysterium des Christentums. Anmerkungen zum Diognetbrief", *ZNW* 61 (1970), s. 278-93.
- Engberg, J., *Reaktioner på Kristendommen i Romerriget. Omvendelse og modstand ca. år 50-250*, Odense 2004 (upubliceret ph.d.-afhandling tilgængelig fra Syddansk Universitetsbibliotek).
- Esler, P.F. (red.), *The Early Christian World 1-2*, London 2000.

- Essig, K.-G., "Erwägungen zum geschichtlichen Ort der Apologie des Aristides", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 97 (1986), s. 163-188.
- Estienne, R. (Stephanus) (red.), *Iustini opera omnia*, Paris 1551
- Falkenberg, R. / A.-C. Jacobsen (red.), *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, København 2004.
- Faye, E. de, *Clément d'Alexandrie*, Paris 1906.
- Fiedrowicz, M, *Apologie im frühen Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn 2000.
- Frede, M. "Eusebius' Apologetic Writings" i: M. Edwards / M. Goodman / S.R.F. Price (red.), *Apologetics in the Roman Empire*, Oxford 1998.
- Fredouille, J.-C., "De l'Apologie de Socrate aux Apologies de Justin", i: J. Granarolo (red.), *Hommage à R. Braun*, Nizza 1990, bd. 2 s. 1-22.
- Frend, W.H.C., "Martyrdom and political oppression", i: P.F. Esler (red.), *The Early Christian World*, London 2000, s. 815-839.
- Frend, W.H.C., "The Persecutions: some Links between Judaism and the Early Church", *Journal of Ecclesiastical History* IX,2 (1958), s. 141-158.
- Frend, W.H.C., *Martyrdom and Persecution in the Early Church. From the Maccabees to Donatus*, Cambridge 1965.
- Fuglseth, K. / J. Hyldahl / A.K. Petersen (red.), *Perspektiver på jødisk apologetik*, København 2006.
- Geffcken, J., *Zwei griechische Apologeten*, Leipzig 1907.
- Gertz, M.C., *Udvalgte Skrifter af Lukianos fra Samosata. I oversættelse og ledsagede af en Levnedbeskrivelse*, København 1881.
- Gertz, M.CL., *Fire Skrifter af Lukianos fra Samosata. Oversatte og forsynede med Oplysninger*, København 1920.
- Giversen, S. *De apostolske Fædre i oversættelse med indledning og noter* (Diognetbrevet), vol. 1-2, København 1985, vol. 2 s. 242-68.
- Glover, T.R. og G.H. Rendall, *Tertullian, Apologia, De Spectaculis; Minucius Felix: Octavius, with an English Translation*, London 1966⁴ (1931).
- Goodspeed, E.J., *Die ältesten Apologeten. Texte mit kurzen Einleitungen*, Göttingen 1984 (1914).

- Granarolo, J. (red.), *Hommage à R. Braun*, Nizza 1990.
- Grant, R.M., "Five Apologists and Marcus Aurelius", *Studies in Early Christianity* VIII (1993), s. 47-63 (tidligere publiceret i *Vigiliae Christianae* 42, 1988).
- Grant, R.M., "Irenaeus and Hellenistic Culture", *Harvard Theological Review* 42 (1949a), s. 41-51.
- Grant, R.M., "Jewish Christianity at Antioch in the second century", *Recherches de Science Religieuse* 60 (1972), s. 97-108.
- Grant, R.M., "Patristica", *Vigiliae Christianae* 3 (1949b), s. 228.
- Grant, R.M., "Scripture, Rhetoric and Theology in Theophilus", *Vigiliae Christianae* 13 (1959), s. 33-45.
- Grant, R.M., "The Bible of Theophilus of Antioch", *Journal of Biblical Literature* 66 (1947b), s. 173-196.
- Grant, R.M., "The Decalogue in Early Christianity", *Harvard Theological Review* 40 (1947a), s. 1-17.
- Grant, R.M., "The Early Antiochene Anaphora", *ATR* 30 (1948), s. 91-94.
- Grant, R.M., "The Heresy of Tatian", *JTS* 5 (1954), s. 62-68.
- Grant, R.M., "The Problem of Theophilus", *Harvard Theological Review* 43 (1950), s. 179-196.
- Grant, R.M., "Theophilus of Antioch to Autolytus", *Harvard Theological Review* 40 (1947c), s. 227-256.
- Grant, R.M., *Greek Apologists of the Second Century*, London 1988.
- Grant, R.M., *Jesus After the Gospels. The Christ of the Second Century*, Louisville 1990.
- Grant, R.M., *Theophilus of Antioch: Ad Autolytum*, Oxford 1970.
- Grodzynski, D., "Superstitio", *Revue des Études Anciennes* 76 (1974), s. 36-60.
- Guyot, P. / R. Klein (red.), *Das frühe Christentum bis zum Ende der Verfolgungen. Eine Dokumentation. Bd.1: Die Christen in heidnischen Staat*, Darmstadt 1993.
- Harnack, A. von, *Die Überlieferung der griechischen Apologeten des zweiten Jahrhunderts in der alten Kirche und im Mittelalter*, Leipzig 1883.

- Harnack, A. von, *Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius. Zweiter Theil. Die Chronologie. Erster Band. Die Chronologie der Litteratur bis Irenäus nebst einleitenden Untersuchungen*, Leipzig 1897.
- Harnack, A. von, "Beilage V. Die Antithesen Marcions (nach Zitaten und Referenzen)", i: *Marcion. Das Evangelium vom fremden Gott*, Darmstadt 1960 (1924²), s. 256-313.
- Harris, J.R. / J.A. Robinson, *The Apology of Aristides on behalf of the Christians, from a Syriac ms. preserved on Mount Sinai edited with an introduction and translation by J. Rendel Harris. With an appendix containing the main portion of the original Greek text by J. Armitage Robinson*, Cambridge 1893² (1891).
- Heck, E. / E.A. Schmidt (red.), *Res humanae – res divinae. Kleine Schriften*, Heidelberg 1990
- Heid, S., Iustinus Martyr I, *RAC* 19 (2000), s. 801-847.
- Heinze, R., *Tertullians Apologeticum*, 1910.
- Heinzelmann, W., *Der Brief an Diognet, die Perle des christlichen Althertums, übersetzt und gewürdigt*, Erfurt 1896.
- Helm, R. (red.), *Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon. Eusebius Werke* bd. 7, Berlin 1956.
- Hempel, C. / A. Lange / M. Lichtenberger (red.), *The Wisdom Texts from Qumran and the Development of Sapiential Thought*, Leuven 2002.
- Herford, R.T., *Christianity in Talmud and Midrash*, New York 1903.
- Hermann, F.C., *Platonis Dialogi* (Albinus, *Didaskalikos*), Leipzig 1858.
- Heussi, K., "Die Stromateis des Clemens Alexandrinus und ihr Verhältnis zum Proteptikos und Pädagogos", *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 45 (1902), s. 465-512.
- Hollerich, M.J., "Religion and Politics in the Writings of Eusebius: Reassessing the First "Court Theologian"", *Church History* (1990), s. 309-325.
- Holmquist, H. og J. Nørregaard, *Kirkehistorie. Bind I: Oldtid og Middelalder*, København 1946³.
- Hovgaard, O.A., *Den ældre romerske Kejsertid efter Cornelius Tacitus' Aarbøger og Historiebøger. Oversat*, bd. 1-3, 1887.
- Hunt, E.J., *Christianity in the Second Century. The Case of Tatian*, London 2003.

- Hübner, R., *Der Paradox Eine: antignostischer Monarchianismus im 2. Jahrhundert*, Leiden 1999.
- Hyldahl, J., "Sproget som symbol hos Klemens af Alexandria", *Patristik* 2 (2004), s. 1-18 (www.patristik.dk).
- Hyldahl, N., *Philosophie und Christentum. Eine Interpretation zur Einleitung Justins*, København 1966.
- Irvine, M., 1987, "Interpretation and the semiotics of allegory in Clement of Alexandria, Origen, and Augustine", *Semiotica* 63-1/2 (1987), s. 33-71.
- Isichei, E.A., *Political Thinking and Social Experience. Some Christian Interpretations of the Roman Empire from Tertullian to Salvian*, New Zealand 1964.
- Jacobsen, A.-C., "Apologetik – et forsøg på en definition", i: R. Falkenberg / A.-C. Jacobsen (red.), *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, København 2004b.
- Jacobsen, A.-C., "Kelsos og Origenes", i: R. Falkenberg / A.-C. Jacobsen (red.), *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, København 2004a.
- Jacoby, F. (red.), *Die Fragmente der griechischen Historiker* 1-10, Berlin 1923-1994.
- Janssen, "Superstitio and the Persecution of the Christians", *Vigiliae Christianae* 33 (1979), s. 131-159.
- Jeffreys, E. M. Jeffreys og R. Scottt, *The Chronicle of John Malalas – A Translation*, Melbourne 1986.
- Joly, R., *Christianisme et Philosophie*, Brussel 1973.
- Kannengiesser, C., *Handbook of Patristic Exegesis*, Leiden 2004.
- Karadimas, D., *Tatian's Oratorio ad Graecos. Rhetoric and Philosophy/Theology*, Lund 2003.
- Karst, J. (red.), *Die Chronik. Eusebius Werke* bd. 5, Leipzig 1911.
- Kaufmann, C.M., *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg 1917.
- Kelly, J.N.D., *Early Christian Creeds*, Harlow 1972.
- Keresztes, P., "Tertullian's Apologeticus: A Historical and Literary Study", *Latomus* 25 (1966), s. 124-133.
- Keresztes, P., "The Emperor Hadrian's Rescript to Minucius Fundanus", *Phoenix* 21 (1967), s. 120-129.
- Keresztes, P., *Imperial Rome and the Christians* 1-2, Lanham 1989.

- King, K.L., *What is Gnosticism?*, London 2003.
- Kinzig, W., "Der "Sitz im Leben" der Apologie in der Alten Kirche," *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 100 (1998), s. 291-317.
- Klein, R., *Tertullian und das römische Reich*, Heidelberg 1968.
- Koestermann, E., "Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (Ann. 15,44,2ff)", *Historia* 16 (1967), s. 456-469.
- Kovacs, J.L., "Divine Pedagogy and the Gnostic Teacher according to Clement of Alexandria", *Journal of Early Christian Studies* 9:1 (2001), s. 3-25.
- Kytzler, B., *Octavius, M. Minucius Felix*, München 1965.
- Kätzler, J.B., "Religio. Versuch einer Worterklärung", *20. Jahresbericht des Bischöflichen Gymnasiums Paulinum in Schwaz*, s. 1-18.
- Lampe, P., *Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten*, Tübingen 1987.
- Laupot, E., "Tacitus' Fragment 2: The Anti-Roman movement of the Christiani and the Nazoreans", *Vigilae Christianae* 54 (2000), s. 233-247.
- Lesky, A., *Geschichte der griechischen Literatur*, Bern 19632.
- Lieu, J., *Neither Jew nor Greek? Constructing Early Christianity*, London 2002.
- Loofs, F., *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte*, Halle 1906⁴.
- Lortz, J., *Tertullian als Apologet I-II*, Münster 1927-1928.
- Louth, A., "The date of Eusebius' *Historia Ecclesiastica*", *Journal of Theological Studies* (1990), s. 111-123.
- Lübker, J.H.B., *Octavius oder Schutzschrift für das Christentum, ein Dialog des M. Minucius Felix, neu herausgegeben, übersetzt und erklärt*, Leipzig 1836.
- Lührmann, D., "Superstitio – die Beurteilung des frühen Christentums durch die Römer", *Theologische Zeitschrift* 42 (1986), s. 193-213.
- Mageröy, H. og C.I. Ståhle, "Barlaam ok Josaphats saga", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I*, København 1956, s. 342-345.
- Malherbe, A.J., "The Structure of Athenagoras, "Supplicatio pro Christianis" ", *VigChr* 23 (1969), s. 1-20.
- Marjanen, A / P. Luomanen (red.), *A Companion to Second-Century Christian "Heretics"*, Leiden 2005.

- Marrou, H.I., *A Diognete. Introduction, Édition Critique, Traduction et Commentaire*, SC 33, Paris 1951.
- Martin, J. / B. Quint (red.), *Christentum und antike Gesellschaft*, Darmstadt 1990
- Martínez, F.G. / G.P. Luttikhuizen (red.), *Jerusalem, Alexandria, Rome. Studies in Ancient Cultural Interaction in Honour of A. Hilhorst*, Leiden 2003.
- May, G., *Schöpfung aus dem Nichts. Die Entstehung der Lehre von der creatio ex nihilo*, Berlin 1978.
- Meecham, H.G., *The Epistle to Diognetus. The Greek Text with Introduction Translation and Notes*, Manchester 1949.
- Méhat, A., *Étude sur les "Stromates" de Clément d'Alexandrie*, Paris 1966.
- Mehlhausen, J. (red), *Pluralismus und Identität*, Gütersloh 1995
- Michels, A.K., "The versatility of Religio", i: *The Mediterranean World. Papers Presented in Honour of Gilbert Bagani*, Peterborough 1976, s. 36-77.
- Millar, F., *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*, New York 1992² (1977).
- Molland, E., "Die litteratur- und dogmengeschichtliche Stellung des Diognetbriefes", *ZNW*33 (1934), s. 289-312.
- Molthagen, J., *Der römische Staat und die Christen im zweiten und dritten Jahrhundert*, Göttingen 1970.
- Mommsen, T., "Der Religionsfrevler nach römischem Recht", *Historische Zeitschrift* 64 (1890).
- Moreau, J., *Die Christenverfolgung in Römischen Reich*, Berlin 1971 (1956).
- Müller, M. / J. Strange (red.), *Det Gamle Testamente i jødedom og kristendom*, København 1993.
- Munck, J., *Untersuchungen über Klemens von Alexandria*, Stuttgart 1933.
- Munier, C., *L'apologie de saint Justin philosophe et martyr*, Fribourg 1994.
- Nesselhauf, H., "Hadrians Reskript an Minucius Fundanus", *Hermes* 104 (1976), s. 348-361.
- Nestle, W., "Die Haupteinwände des antiken Denkens gegen das Christentum", i: J. Martin / B. Quint (red.), *Christentum und antike Gesellschaft*, Darmstadt 1990, s. 17-80.

- Neymeyr, U., *Die christlichen Lehrer im 2. Jahrhundert*, Leiden 1989.
- Nicholson, O.P., The source of the dates in Lactantius' Divine Institutes, *JThS* 36 (1985), s. 291-310.
- Nielsen, H.K., "Apologi i Nytestamentlige Apokryfer", i: A. Pilgaard (red.), *Apologetik i Det Nye Testamente*, København 2005, s. 143-173.
- Norden, E., *Die antike Kunstprosa*, vol. II, Darmstadt 1958.
- Norelli, E., "La critique du pluralisme grec dans le Discours aux Grecs de Tatien", i: *Les Apologistes chrétiens et la culture grecque*, *Théologie historique* 105, Paris (1998), s. 81-120.
- O'Ceallaigh, G.C., "Marcianus Aristides, On the Worship of God", *Harvard Theological Review* 51 (1958), s. 227-254.
- Oesterle, H.-J., "Textkritische Bemerkungen zur "Apologie" des Aristides von Athen", *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft* 130 (1980), s. 15-23.
- Oftedal, L., *Octavius. Et Forsvarsskrift for Kristendommen af Minucius Felix. Oversat*, Christiania 1885.
- Osborn, E., "Teaching and Writing in the first Chapters of the Stromateis of Clement of Alexandria", *Journal of Theological Studies* 10 (1959), s. 335-343.
- Otto (red.), *Corpus Apologetarum Christianorum*, 1876.
- Palmer, W., "Atheism, Apologetic and Negative Theology in the Greek Apologists of the Second Century", *VigChr* 37 (1983), s. 234ff.
- Perrone, L., "Eusebius of Caesarea as a Christian writer." i: A. Raban / K. G. Holum (red.), *Caesarea Maritima. A Retrospective after two Millenia*, Leiden 1996.
- Petersen, A.K., "Contra Celsum som apologi", i: R. Falkenberg / A.-C. Jacobsen, *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, København 2004, s. 49-68.
- Petersen, A.K., "Kritik og apologetik – et Århusprojekt", *Præsteforeningens Blad* 8 (2006), s. 138-145.
- Petersen, A.K., "Creating the Others' in Book of Mysteries and 1 Corinthians 1-2", i: C. Hempel, A. Lange og H. Lichtenberger (red.), *The Wisdom Texts from Qumran and the Development of Sapiential Thought*, Leeuven 2002, s. 405-432.
- Petersen, A.K., "Between Old and Novelty. The Problem of Acculturation of Early Christianity Illustrated by the Use of the Phoenix Motif", i: F. Garzia Martínez

- / G. P. Luttikhuisen (red.), *Jerusalem, Alexandria, Rome. Studies in Ancient Cultural Interaction in Honour of A. Hilhorst*, Leiden 2003, s. 147-164.
- Petersen, A.K., "At the End of the Road – reflections on a Popular Scholarly Metaphor", i: J. Ådna (red.), *The Formation of the Church. Papers from the Seventh Nordic New Testament Conference in Stavanger 2003*, Tübingen 2005, s. 45-72.
- Petersen, A.K., "Paulus som apologet", i: A. Pilgaard (red.), *Apologetik i Ny Testamente*, Frederiksberg 2005, s. 15-37.
- Petersen, W.L., "Tatian the Assyrian", i: A. Marjanen / P. Luomanen (red.), *A Companion to Second-Century Christian "Heretics"*, Leiden 2005, s. 125-158.
- Petrement, S., Valentin est-il l'auteur de l'épître à Diognète?, *RHPPhR* 46 (1966), s. 34-62.
- Pilgaard, A. (red.), *Apologetik i Det Nye Testamente*. København 2005a.
- Pilgaard, A., "Apostlenes Gerninger som apologetisk skrift", i A. Pilgaard (red.), *Apologetik i Det Nye Testamente*. København 2005b.
- Pilhofer, P., *Presbyteron kreitton. Der Alterbeweis der jüdischen und christlichen Apologeten und seine Vorgeschichte*, Tübingen 1990.
- Pouderon, B. / J. Doré (red.), *Les apologistes chrétiens et la culture grecque*, Paris 1998.
- Pouderon, B. / M.-J. Pierre (udg.), *Aristide, Apologie. Introduction, textes critiques, traductions et commentaire*, Paris 2003.
- Price, S.R.F., "Latin Christian Apologetics: Minucius Felix, Tertullian, Cyprian", i M. Edwards / M. Goodman / S.R.F. Price (red.), *Apologetics in the Roman Empire. Pagans, Jews and Christians*, Oxford 1999.
- Quasten, J., *Patrology*, bd. 1 og 2., Utrecht 1962² (1953).
- Quatember, F., *Die christliche Lebenshaltung des Klemens von Alexandrien nach seinem Pädagogus*, Wien 1946.
- Raban, A. / K. G. Holum (red.), *Caesarea Maritima. A Retrospective after two Millennia*, Leiden 1996.
- Riedweg, C., "Iustinus Martyr II", *RAC* 19 (2000), s. 848-873.
- Ritschl, A., *Die Entstehung der altkatholischen Kirche. Eine kirchen- und dogmengeschichtliche Monographie*, Bonn 1957².

- Rizzi, M., *La questione dell'unità dell' "Ad Diognetum"*, SPMed 16, Milano 1989.
- Robinson, O.F., "Repressionen gegen Christen in der Zeit vor Decius: noch immer ein Rechtsproblem", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)* (1995), s. 352-369.
- Rogers, R., *Theophilus of Antioch: the life and thought of a second-century bishop*, Lanham 2000.
- Rousseau, A. / L. Doutreleau (red.), *Irénée de Lyon, Contre les hérésies, livre I, tome II, texte et traduction*, Paris 1979.
- Sachot, M., "Religio/superstitio. Historique d'une subversion et d'un retournement", *Revue de l'Histoire des Religions*, 208,4 (1991), s. 355-394.
- Sailer, M., *Der Brief an Diognetus, eine Perle des christlichen Altherthums i Briefe aus allen Jahrhunderten*, München 1800.
- Sanders, E.P. (red.), *Jewish and Christian Self-Definition*, bd.1, Philadelphia 1980.
- Scheid, J., *Religion et superstition à l'époque de Tacite: Quelques réflexions*, Cádiz 1985.
- Schneider, U., *Theologie als christliche Philosophie*, Berlin 1999.
- Schoedel, W.R., *Athenagoras, Legatio and De Resurrectione*, Oxford 1972.
- Schoedel, W.R., "Christian Atheism and the Peace of the Roman Empire", *Church History* 42 (1973), s. 309-319.
- Schoedel, W.R., "Apologetic Literature and Ambassadorial Activities", i: *HTR* 82 (1989), s. 55-78.
- Schoedel, W.R., "Theophilus of Antioch: Jewish Christian?", *Illinois classical studies* 18 (1993), s. 279-297.
- Seeberg, R., "Die Apologie des Aristides untersucht und wiederhergestellt", i: T. Zahn (red.), *Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur*, Erlangen 1893, s. 159-414.
- Semler, J.S., *Versuch eines fruchtbaren Auszugs der Kirchengeschichte, Band 1: bis 1400*, Halle 1773.
- Sherwin-White, A.N., *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford 1966.
- Skarsaune, O., "Apologetik IV. Kirchengeschichtlich 1. Alte Kirche sowie Apologie, literarisch", *RGG* 4 1 (1998), s. 616-620 og 630-632.

- Skarsaune, O., *The Proof from Prophecy. A Study in Justin Martyr's Proof-text Tradition*, Leiden 1987.
- Sordi, M., *The Christians and the Roman Empire – Translated by Annabel Bedini*, London 1988 (1983).
- Spanneut, M., *Tertullien et les premiers moralistes africains*, Paris 1969.
- Speigl, J., *Der römische Staat und die Christen : Staat und Kirche von Domitian bis Commodus*, Amsterdam 1970.
- Stark, Rodney, *The Rise of Christianity*, Princeton 1996.
- Ste. Croix, G.E.M. de, "Why were the early Christians persecuted?" *Past and Present* 26 (1963), s. 6-38.
- Ste. Croix, G.E.M. de, "Why were the early Christians persecuted? A Rejoinder", *Past and Present* 27 (1964), s. 28-33.
- Steven, H., *Imperial Inquisitions: Persecutors & Informants from Tiberius to Domitian*, Florence 2001.
- Stowers, S.K., *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity*, Philadelphia 1986.
- Stuhlmacher, P. (red.), *Das Evangelium und die Evangelien*, Tübingen 1983.
- Stählin, O. (red.), *Clemens Alexandrinus, erster Band: Protrepticus und Paedagogus*, Leipzig 1905.
- Stählin, O. / L. Früchtel (red.), *Clemens Alexandrinus, dritter Band: Stromata Buch VII-VIII*, Berlin 1970³.
- Stählin, O. / L. Früchtel (red.), *Clemens Alexandrinus, zweiter Band: Stromata Buch I-VI*, Berlin 1960³.
- Swancutt, D.M., "Paraenesis in Light of Protrepsis. Troubling the Typical Dichotomy", i: J. Starr / T. Engberg-Pedersen (red.), *Early Christian Paraenesis in Context*, Berlin 2004, s. 113-53.
- Swift, L.J., "Forensic Rhetoric in Tertullian's Apologeticum", *Latomus* 27 (1968), s. 864-877.
- Sylburg, F., *Iustini opera*, Heidelberg 1593.
- Tabbernee, W., "Eusebius' "Theology of Persecution": As Seen in the Various Editions of his Church History", *Journal of Early Christian Studies* (1997), s. 319-334.

- Thielman, F.S., "Another Look at the Eschatology of Eusebius of Caesarea", *Vigiliae Christianae* (1987), s. 226-237.
- Thyssen, H.P., *Justin Apologier. Oversat med indledning og kommentarer*, Århus 1996.
- Tronier, H., *Transcendens og transformation i Første Korintherbrev*, København 1994.
- Tronier, H., "Virkeligheden som fortolkningsresultat – om hermeneutikken hos Filon og Paulus", i: M. Müller / J. Strange (red.), *Det Gamle Testamente i jødedom og kristendom*, København 1993, 151-82.
- Ulrich, J., "Innovative Apologetik", *ThLZ* 130 (2005), s. 3-16
- Vermander, J.-M., 1977, "De quelques répliques à Celse dans le Protreptique de Clément d'Alexandrie", *Revue des Études Augustiniennes* 23 (1977), s. 3-17.
- Villadsen, H., "Nordiske oversættelser af patristisk litteratur 1577-1998", *Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense* 14 (1999), s. 12-45 (<http://www.patristik.dk/NPovers.htm>).
- Völker, W., 1952, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, Berlin 1952.
- Wallace-Hadrill, A., *Suetonius the scholar and his Caesars*, London 1995² (1983).
- Waltzing, I.P., *M. Minucii Felicis Octavius*, Leipzig 1912.
- Walzer, R., *Galen on Jews and Christians*, Oxford 1949.
- Wengst, K., *Didache (Apostellehre), Barnabasbrief, Zweiter Klemensbrief, Schrift an Diognet*, Darmstadt 1984, s. 283-356.
- Whittaker, M., *Tatian: Oratio ad Graecos and fragments edited and translated*, Oxford 1982.
- Wilken, R.L., "The Christians as the Romans (and Greeks) Saw Them", i: E.P. Sanders (red.), *Jewish and Christian Self-Definition*, bd.1, Philadelphia 1980, s. 100-125.
- Wilken, R.L., *The Christians as the Romans Saw Them*, Yale 1984.
- Willert, N., Tertullian. *Forsvarsskrift for de kristne. Oversættelse med indledning og noter*, Århus 1990.
- Willert, N., *The Reception of Biblical and Graeco-Roman Ethics in the Apologetics of the Early Church*, i: D. Bragge / A.-C. Jacobsen / J. Ulrich (red.), *Beyond Reception*, 2006.

BIBLIOGRAFI

- Williams, M.A., *Rethinking "Gnosticism". An Argument for Dismantling a Dubious Category*, Princeton, New Jersey 1996.
- Winden, J.C.M. van, *An early Christian Philosopher. Justin Martyr's Dialogue with Trypho, chapters one to nine*, Leiden 1971.
- Winkelmann, F., *Euseb von Kaisareia. Der Vater der Kirchengeschichte*, Berlin 1991.
- Wlosok, A., "Christliche Apologetik gegenüber kaiserlicher Politik bis zu Konstantin", i: E. Heck / E.A. Schmidt (red.), *Res humanae – res divinae. Kleine Schriften*, Heidelberg 1990, s. 137-156.
- Woodward, G.R., H. Mattingly og D.M. Lang, *St. John Damascene, Barlaam and Ioasaph. With an English translation*, London 1967.
- Wright, D "Tertullian", i: P.F. Esler (red.), *The Early Christian World*, London 2000, s. 1027-1047.
- Young, F., "Greek Apologists of the Second Century", i: M. Edwards / M. Goodman / S.R.F. Price (red.), *Apologetics in the Roman Empire. Pagans, Jews, and Christians*, Oxford 1999, s. 81-104.
- Zahn, T. (red.), *Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur*, Erlangen 1893.
- Zeegers-Vander Vorst, N., "Satan, Eve et le serpent chez Théophile d'Antioch", *Vigiliae Christianae* 35 (1981), s. 152-169.
- Ådna, J. (red.) *The Formation of the Church. Papers from the Seventh Nordic New Testament Conference in Stavanger 2003*, Tübingen 2005.